

Iwona Mandrzejewska-Smól

Rola etyki w przygotowaniu młodzieży do podjęcia decyzji edukacyjno-zawodowej (na etapie nauki w gimnazjum)

Etyka jest dyscypliną filozoficzną, której przedmiot zainteresowania stanowią zagadnienia moralne, a więc: wartości, oceny, zachowania, normy moralne.

Na przestrzeni dziejów zakres etyki pojmowano w rozmaity sposób, jednakże współcześnie akcentuje się znaczenie autonomii człowieka oraz jego odpowiedzialność za własne życie i świat. Istnieje również tendencja do używania zamiennie pojęcia etyki z pojęciem moralności. Jednak literatura przedmiotu dość wyraźnie rozgranicza moralność, która jest dziedziną czynów i decyzji, od etyki, określanej jako teoretyczna refleksja nad nimi. Tak więc moralność jest obecna w życiu społecznym i duchowym, etyka zaś to nauka, której przedmiotem zainteresowania jest moralność¹.

Generalnie rzecz ujmując, przedmiot badań etyki stanowią: źródła postępowania ludzkiego (czyny, motywy, wybory, decyzje), ideały, wzorce i normy moralne, a także kryteria wartości moralnej czynów i postaw.

¹ J. Stępień, *Socjologia pracy i zawodu*, Poznań 2001, s. 139.

Etyka interesuje się źródłami ludzkich wyobrażeń w odniesieniu do pojęć dobra i zła, genezą wartości i norm postępowania akceptowanych w danej społeczności. Etycy, analizując dane zjawiska, konstruują również nowe wartości, ideały czy normy etyczne, które mają za zadanie regulować funkcjonowanie grup społecznych, a także postępowanie jednostek, zarówno wobec innych, jak i wobec samych siebie.

Reprezentanci tej dyscypliny naukowej poszukują takiego wpływu na postępowanie człowieka, który inspirowałby go do określonych działań. Poprzez analizę zgodności, bądź jej braku, zachowań ludzkich z etycznymi wzorcami, etyka odpowiada na pytanie o istotę człowieka. Formułuje swoiste normy działania, których zadaniem jest zapewnienie społecznej harmonii. Pomaga w sposób bardziej świadomy przyswajać wartości wyznawane przez innych ludzi, uczy również szacunku i tolerancji dla przekonań i wartości odmiennych od tych, które sami uznajemy. Stanowisko takie sprzyja poszukiwaniu prawdy i podejmowaniu dialogu z drugim człowiekiem, co z kolei stanowi podstawę współżycia w społeczności demokratycznej.

Społeczeństwo zaś w rozmaity sposób wpływa na postępowanie ludzi, narzucając określone postawy czy standardy zachowań, tworząc tzw. systemy normatywne – czyli zespół norm wskazujących jednostce rodzaje postępowania, które mogą spotkać się z aprobatą społeczną lub brakiem akceptacji. Systemy normatywne chronią społeczeństwo i regulują zachowanie jednostek wobec innych ludzi, wobec społeczeństwa (jako całości) i jego dóbr oraz preferowanych systemów wartości, a także wobec samych siebie. Należy dodać, że ich specyfiką jest to, iż wytyczne i zakazy są opatrzone sankcjami (system kar i nagród).

W zależności od charakteru sankcji wyróżnia się następujące systemy normatywne: religijne, moralne, obyczajowe i prawne. Jednakże szczególnie interesującymi etykę są systemy moralne, które odwołują się do sumienia oraz ludzkiego poczucia dobra i zła. Właśnie ze względu na pojęcie dobra i zła ludzie oceniają swoje postępowanie jako etyczne lub nieetyczne, jako moralne lub niemoralne. Te oceny określa się w literaturze przedmiotu jako oceny moralne.

Reguły gwarantujące bezpieczne funkcjonowanie zbiorowości społecznej zostały wypracowane na przestrzeni wieków, jednakże należy pamiętać, że sama moralność jest zróżnicowana (nawet w tej samej zbiorowości społecznej) ze względu na przynależność określonej

jednostki do różnych grup społecznych, etnicznych czy zawodowych. Tak więc wartości i normy postępowania są społecznie zróżnicowane i historycznie zmienne. Duży wpływ na postępowanie moralne mają przede wszystkim czynniki społeczne, wzorce środowiska (głównie rodzinnego i szkolnego), ale także inne czynniki: kulturowe, religijne, geograficzne, demograficzne czy biologiczne².

Współczesny rozwój cywilizacyjny, gwałtowne zmiany i postęp naukowo-techniczny nie wpływają korzystnie na relacje międzyludzkie, dlatego szczególnie ważne jest, aby pamiętać i respektować normy oraz zasady postępowania, nie tylko wobec drugiego człowieka, ale również wobec samego siebie.

Specyficzny charakter zmian ustrojowych, jakie nastąpiły w Polsce po roku 1989, spowodował szybki wzrost bezrobocia, który nie powinien dziwić w okresie przechodzenia do gospodarki wolnorynkowej, jednakże jego rozmiary przybrały postać patologiczną. Wśród wielu skutków bezrobocia dominują, w chwili obecnej, głównie te o charakterze ujemnym. Nastąpiło gruntowne pogorszenie sytuacji materialnej wielu rodzin, obniżenie stopy życiowej, prowadzące w wielu przypadkach do biedy, a nawet bezdomności. Należy zwrócić uwagę na fakt, że degradacja materialna nie dotyczy tylko samego bezrobotnego, ale również członków jego rodziny. Degradacja materialna, pogłębiające się poczucie egzystencjalnego zagrożenia pociąga za sobą degradację zdrowotną, edukacyjną, społeczną i moralną. Następuje rozkład osobowości, wzrost agresji i przestępstw o charakterze kryminalnym, a szczególnie alarmujące są te, które popełniane są przez bezrobotną młodzież. Ten stan rzeczy skutkuje utratą kontaktów rodzinnych, społecznych, zawodowych i politycznych, w konsekwencji przyczynia się do społecznej izolacji ludzi.

Typowym, negatywnym przejawem moralności obecnego okresu jest zanik więzi społecznych, postawy niechętnie innym ludziom, zanik poczucia wspólnoty. Do tego dołączyć można przejętą z poprzedniego systemu postawę „wyuczzonej bezradności”, bierny stosunek wobec nowych inicjatyw, obarczanie winą sprawujących władzę.

Sytuacja ta dotyczy również ludzi bardzo młodych. Kondycję moralną młodzieży, jak też całego społeczeństwa opisuje się chętnie w kategoriach kryzysu „starych” wartości i rodzenia się „nowych”, w kategoriach tworzenia się nowego ładu społecznego i moralnego.

² Por. J. Stępień, *op.cit.*, s. 140–148.

Nad problematyką wartości uznawanych przez młodzież w naszym kraju od wielu lat trwa ożywiona polemika. Analiza literatury w tym zakresie pozwala stwierdzić, że do najbardziej istotnych problemów należą: tzw. erozja wartości moralnych w świadomości ludzi młodych, pluralizm wartości, zmierzch tradycyjnej moralności chrześcijańskiej, relatywizm wartości, kryzys sensu życia oraz przemiana wartości w warunkach przejścia od realnego socjalizmu do demokracji. Rozważania socjologów nad wartościami moralnymi, a także nad wartościami życiowymi rozumianymi jako to wszystko, co młodzież ceni i do czego dąży, wydają się w pełni uzasadnione, gdyż od wartości leżących u podstaw ocen, aspiracji i dążeń młodych ludzi zależy w dużej mierze los polskiego społeczeństwa, a tym samym przyszłość ich samych.

Do najbardziej spektakularnych przejawów dokonujących się przemian w moralności młodzieży J. Mariański zalicza narastające zachowania przestępcze oraz zachowania prowadzące do autodestrukcji, takie jak alkoholizm, zażywanie narkotyków, a także inne formy aktywności społecznie nieaprobowanej, przy czym niektóre z nich są swoistą ucieczką w odosobniony i nierealny świat.³

Na podstawie badań przeprowadzonych przez wyżej wymienionego autora można określić wartości, które wyznaczają cele i dążenia życiowe współczesnej młodzieży. Ceni ona sobie przede wszystkim własne zdrowie i wartości związane z życiem w dobrze funkcjonującej rodzinie oraz posiadanie grona przyjaciół. Ceni również znalezienie własnego miejsca w społeczeństwie i swoją przydatność w stosunku do niego. Godna podkreślenia jest wysoka ranga wartości prorodzinnych. Badania socjologiczne wykazują, że nastąpił lekki wzrost znaczenia wartości materialnych wśród wybranych celów i dążeń życiowych, a także wartości związanych z pracą i wykształceniem⁴. Przez zdecydowaną większość badanych wykształcenie i praca traktowane są jako wartości instrumentalne. Służą one realizacji materialnych i stabilizacyjnych dążeń młodzieży. Za takim stanem rzeczy przemawia między innymi fakt, że nie jest popularny wśród młodzieży wzór człowieka, dla którego praca stanowi pasję, życiowe

³ J. Mariański, *Młodzież między tradycją i ponowoczesnością. Wartości moralne maturzystów*, Lublin 1995, s. 7–9.

⁴ *Ibidem*, *op.cit.*, s. 201–202.

powołanie. Często traktuje ona pracę jako konieczność życiową, a przede wszystkim jako sposób zarabiania pieniędzy⁵.

W momencie podejmowania decyzji edukacyjno-zawodowej młodzież znajduje się w bardzo trudnym okresie rozwojowym, który w literaturze przedmiotu jest różnie określany. Najczęściej spotykane określenia tego etapu to: dojrzewanie, dorastanie, wzrastanie, młodość bądź adolescencja⁶. Jest to faza przechodzenia od dzieciństwa do dorosłości, której granice najczęściej ujmowane są między 12 a 18 rokiem życia i które w chwili obecnej ulegają rozszerzeniu głównie na skutek szybkiego dojrzewania młodzieży oraz ze względu na wydłużający się okres nauki, czego konsekwencją jest później osiągnięta samodzielność. Jednym z przejawów „kryzysu młodzieńczego” są zmiany dotychczasowej hierarchii wartości, polegające na negowaniu pewnych wartości i poszukiwaniu nowych, szukaniu celów oraz sensu życia, ale również przejawiające się buntem przeciwko rzeczywistości. W okresie tym młody człowiek zaczyna myśleć samodzielnie, jest refleksyjny, odkrywa własną jaźń. Nie posiada jednak jeszcze odpowiedniego dystansu do otaczającej go rzeczywistości. Nowe wymagania i zadania, które są mu stawiane, charakteryzują się większym stopniem trudności, do których nie jest jeszcze dostatecznie przygotowany. Pociąga to za sobą wiele negatywnych konsekwencji prowadzących do konfliktów z otoczeniem.

Problemy związane z dorastaniem nie ułatwiają młodym ludziom podjęcia decyzji edukacyjno-zawodowych. Młodzież przeżywa nie tylko trudności wynikające z jej naturalnego rozwoju, do których często dołączają się problemy ze sobą oraz konflikty z otoczeniem, ale również musi podjąć bardzo ważną decyzję dotyczącą wyboru zawodu oraz dalszej drogi kształcenia. Trudność podjęcia powyższej decyzji pogłębia fakt, że zainteresowania w tym wieku na ogół są zmienne. Ponadto w chwili obecnej wielu uczniów czuje się bezradnych i niedoinformowanych, niewiele wiedzą na temat zawodów oraz przeciwwskazań do ich wykonywania, niewiele wiedzą o rynku pracy, a także o wybranych przez siebie szkołach. Odczuwają lęk przed bezrobociem, przed znalezieniem pracy, która nie będzie odpowia-

⁵ L. Dyczewski, *Wartości dorastającego pokolenia Polaków w okresie transformacji systemowej*, w: T. Sołtysiak, I. Łabuć-Kryśka (red.), *Trudne problemy dorastającego pokolenia*, Bydgoszcz 1998, s. 40.

⁶ B. Wojtasik, *Warsztat doradcy zawodu. Aspekty pedagogiczno-psychologiczne*, Warszawa 1997, s. 61–62.

dała ich wyobrażeniom, czy też nie będzie gwarantowała godziwych zarobków⁷.

W związku z tym istnieje konieczność udzielania młodemu pokoleniu pomocy przy wyborze zawodu oraz drogi do niego wiodącej, zwłaszcza przez osoby dorosłe. Przygotowania dzieci i młodzieży do wyboru zawodu na etapie nauki w szkole dokonuje się poprzez szeroko ujętą działalność zawodoznawczą służącą realizacji takich zadań, jak: pomoc w wyborze pracy i zawodu oraz planowaniu rozwoju i kariery zawodowej przy wykorzystaniu różnorodnych form, metod i środków. Głównym celem tej działalności jest wyposażanie jednostki już od najmłodszych lat w wiedzę zawodoznawczą, która powinna w znacznym stopniu pomóc w świadomym i dojrzałym wyborze przyszłego zawodu, a także drogi do jego zdobycia. Działalność ta stanowi długotrwały, pedagogicznie ukierunkowany proces, którego uczestnikami są zarówno rodzice, nauczyciele, rówieśnicy, doradcy zawodu, jak i sami zainteresowani wyborem przyszłego zawodu młodzi ludzie. Działalność zawodoznawczą stanowią wszelkie działania wchodzące w skład szeroko pojętego wychowania i kształcenia przedzawodowego i prozawodowego, do których zaliczyć można: wychowanie przez pracę, kształcenie ogólnotechniczne, preorientację, orientację szkolną i zawodową, poradnictwo zawodowe oraz edukację prozawodową. Działania te realizowane są niemalże w każdym okresie życia człowieka, dlatego też można mówić o działalności zawodoznawczej w środowisku rodzinnym, w przedszkolu, w szkole ogólnokształcącej (podstawowej, gimnazjum i liceum), w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, w poradniach psychologiczno-pedagogicznych, w organizacjach młodzieżowych, w okresie kształcenia zawodowego, a nawet w okresie aktywności zawodowej jednostki. Oznacza to, że nie można ograniczać działalności zawodoznawczej jedynie do czasu kształcenia przedzawodowego i prozawodowego.

Jest to proces działaniowy, który przejawia się w różnych momentach rozwoju zawodowego człowieka. Jednakże największe znaczenie proces ten ma właśnie w okresie kształcenia i wychowania przedzawodowego, bowiem podstawowa rola celowo organizowanej działalności zawodoznawczej przypada gimnazjum. Uczniowie tej szkoły, nie posiadając jeszcze dostatecznej wiedzy o świecie, jak również mając trudności w przeprowadzeniu obiektywnej samooceny

⁷ B. Wojtasik, *op.cit.*, s. 62-64.

ny, zmuszeni są podejmować decyzje, które sięgają swoimi skutkami daleko w przyszłość. Dlatego też oczekują pomocy w obraniu właściwej drogi życiowej od osób dorosłych. Osoby te jednak nie mogą podejmować decyzji za nich, lecz powinny przygotować ich do wyboru zawodu oraz dalszej drogi edukacyjnej tak, aby był on w pełni dojrzały i świadomy.

W kontekście niniejszego opracowania istotny problem stanowi pytanie: czy problematyka etyki ma wpływ na działalność zawodoznawczą i jaka jest jej rola w tym zakresie?

Odpowiadając na to pytanie, przede wszystkim odwołałabym się do tezy wskazującej na fakt, że każda próba wywołania jakiejś zmiany w innej osobie, oddziaływania na nią, jest decyzją, z którą wiążą się aspekty zarówno teoretyczne, pragmatyczne, jak i etyczne. Innymi słowy, w oddziaływaniach interpersonalnych między pedagogiem a wychowankiem, doradcą a klientem pojawiają się określone zasady etyczne, których przestrzeganie stanowi o jakości relacji między nimi oraz o założonych efektach współpracy.

Jedną z takich zasad etycznych jest zasada podmiotowości. Jej realizowanie, ze względu na charakter procesów wychowania, nauczania, czy też określonych rodzajów psychoterapii, napotyka na wiele przeszkód, przez co ciągle istnieje ryzyko naruszenia cudzej podmiotowości. Ma to związek głównie z faktem, że wychowanek, czy też uczeń, jest „z natury rzeczy” przedmiotem wychowania, nauczania, lub diagnozy. Do tego dochodzą jeszcze rozmaite zależności, konflikty podmiotowości, traktowanie wychowanków w sposób instrumentalny bądź manipulacyjny, stosowanie wobec uczniów różnego rodzaju etykiet-stygmatów. Dlatego nie tylko dla zachowania zasady podmiotowości, ale również w celu pomocy młodemu pokoleniu w podejmowaniu przez nie ważnych decyzji życiowych (w tym edukacyjno-zawodowych) musi nastąpić bliski kontakt osobowy między nauczycielem i uczniem, rodzicem a dzieckiem, doradcą a klientem – prawdziwa rozmowa i prawdziwy dialog, z akcentem na zrozumienie, poznanie, z pełnym szacunkiem dla niepowtarzalności i wyjątkowości każdej osoby potrzebującej pomocy.

Inną zasadą etyczną, istotną na etapie przygotowania młodzieży do wyboru przyszłego zawodu, jest zasada pluralizmu, czyli otwarcia na inność, która stanowi wstępny warunek wchodzenia w relacje edukacyjne, terapeutyczne czy doradcze. Tolerancja dla inności oznacza, że ludzie mają prawo być inni, odrębni, różni. Mają prawo być tak-

że osobami mniej zdolnymi, nie w pełni sprawnymi. Tak więc próba prawdziwej rozmowy, dialogu z młodym pokoleniem w momencie przygotowania go do podjęcia decyzji edukacyjno-zawodowej, przy poszanowaniu odmienności, jest w pełni uzasadniona. Ważna na tym etapie jest również zasada najmniejszej interwencji, która zobowiązuje do ingerowania w sprawy jednostki tylko o tyle, o ile ona sama tego pragnie. W przeciwnym razie decyzje dotyczące wyboru przyszłego zawodu przez młodzież charakteryzowały się będą niewielką samodzielnością i niską świadomością. Naruszanie tej zasady często następuje w środowisku rodzinnym, kiedy to rodzice narzucają dzieciom wybór danego zawodu, nie licząc się z ich zainteresowaniami, możliwościami psychofizycznymi czy stanem zdrowia bądź poprzez niewłaściwe rozpoznanie zdolności i zainteresowań dzieci. Przejawia się to także w presji, aby unikać pewnych zawodów, chociażby dlatego, że są mało atrakcyjne, niskopłatne, wymagające dużego wysiłku fizycznego, czy też długiego okresu przygotowania zawodowego. Te krytyczne uwagi, jak również niepełne i błędne informacje o zawodach i szkołach do nich przygotowujących, mogą stanowić czynnik zniechęcający do wyboru zawodu, który mógłby odpowiadać zainteresowaniom czy potrzebom młodego człowieka. Dlatego należy zwracać szczególną uwagę na fakt, że młody człowiek ma prawo do decydowania o tym, czy, kiedy, od kogo i w jakim zakresie zechce otrzymać pomoc.

Z zaprezentowanym powyżej aspektem wiąże się w sposób nierozłączny zasada traktowania człowieka jako osoby wolnej, zdolnej do dokonywania wyborów, podejmowania decyzji i brania za nią odpowiedzialności. Literatura przedmiotu wskazuje, że jest to jedna z najważniejszych zasad etycznych. W kontekście wyboru dalszej drogi edukacyjno-zawodowej jest to zasada, moim zdaniem, nadrzędna. Daje ona bowiem szansę młodemu człowiekowi wzięcia odpowiedzialności za własne decyzje i możliwość przeżywania związanej z tym satysfakcji. Stosując tę zasadę, rodzice, nauczyciele, pedagodzy, doradcy zawodu dają wychowankowi szansę wyboru celów, możliwości ich realizacji, sposobów myślenia, ofert edukacyjno-zawodowych itp. Jednakże należy zwrócić uwagę na fakt, że wybieranie i odpowiedzialność za dokonywane wybory możliwe są wtedy, gdy

istnieje różnorodność ofert, bo w przeciwnym razie wolność wyboru jest tylko pozorna⁸.

Powyższe rozważania wskazują, że przestrzeganie norm etycznych, dotyczących działań z zakresu przygotowania młodego pokolenia do podejmowania decyzji edukacyjno-zawodowych, stanowi sprawę podstawową. Można zatem przyjąć, że rola etyki w prowadzeniu działalności zawodoznawczej jest niezwykle istotna i znacząca, gdyż jednym z podstawowych przedmiotów zainteresowań tej dyscypliny są właśnie normy etyczne, mające za zadanie regulować funkcjonowanie grup społecznych, a także postępowanie jednostek, zarówno wobec innych, jak i wobec samych siebie.

Na gruncie etyki dokonuje się również analizy i konstruowania różnego rodzaju ideałów i wartości. Jest rzeczą niezaprzeczalną, że posługując się poszczególnymi wartościami, można stymulować rozmaite postawy i zachowania ludzi. Dlatego też hierarchia wartości współczesnej młodzieży znajduje się w sferze zainteresowania zarówno pedagogów, psychologów, jak i polityków, ekonomistów oraz innych specjalistów zajmujących się problemami młodych ludzi. Jej poznanie ma bowiem wielorakie znaczenie. Umożliwia przede wszystkim lepszą orientację w świadomości młodego pokolenia i pozwala tym samym lepiej zrozumieć jego cele i dążenia. Ułatwia poza tym zrozumienie potrzeb życiowych, a także analizę postaw nastolatków.

W wymiarze pedagogicznym natomiast wiedza o wartościach preferowanych przez młodzież jest podstawowym, a wręcz niezbędnym składnikiem racjonalnego planowania pracy wychowawczej, oceny przebiegu i bilansowania jej efektów. Ma to również związek z działalnością zawodoznawczą, w której w przygotowaniu młodzieży do wyboru dalszej drogi edukacyjno-zawodowej znaczącą rolę odgrywa praca – ujmowana jako wartość. Na gruncie pedagogiki pracy praca człowieka, w tym szczególnie praca zawodowa, stanowi wartość trwałą i uniwersalną, która w istotny sposób rzutuje na kształt i przebieg życia każdego człowieka oraz na wymiar i wyraz życia społecznego⁹. W związku z tym w ramach celowo prowadzonej działalności

⁸ Por. W. Poznaniak, *Psychologiczno-etyczne aspekty nauczania i wychowania*, w: K. Kaszyński, L. Żuk-Łapińska (red.), *Etyka zawodu nauczyciela. Nauczanie etyki*, Zielona Góra 1995, s. 26–31.

⁹ Por. Z. Wiatrowski, *Podstawy pedagogiki pracy*, Bydgoszcz 2005, wyd. 4, s. 93.

zawodoznawczej realizowane są zadania, które mają m.in. na celu kształtowanie właściwej motywacji do uczestniczenia w każdej pracy społecznie użytecznej oraz odpowiedniego stosunku do pracy i jej wytworów. Ważnym zadaniem jest też doprowadzanie do zdobycia przez młodzież podstaw wiedzy o pracy człowieka, rozumienia jej roli oraz kształtowanie przekonania, że praca stanowi nieodłączną właściwość, potrzebę i konieczność w życiu każdego człowieka.

Zaprezentowany powyżej aspekt pozwala na potwierdzenie przedstawionej wcześniej tezy, że związki etyki z działalnością zawodownawczą są wyjątkowo silne, a rola etyki w tym zakresie doniosła.

Reasumując, nie da się zaprzeczyć, że problematyka etyki ma charakter interdyscyplinarny i jest aktualna na każdym etapie i w każdym zakresie życia ludzkiego.

Należy też dodać, że zaprezentowane rozważania nie wyczerpują całości zagadnienia związanego z rolą etyki w procesie wyposażania młodego pokolenia w wiedzę o zawodach i przygotowaniu do ich wykonywania. Stanowią raczej próbę zaakcentowania, że problematyka ta ważna jest na każdym etapie życia jednostki, a zwłaszcza w momencie przygotowania jej przez inne osoby do podejmowania trudnych decyzji życiowych. Tak więc etyczne postępowanie ważne jest nie tylko dla nauczycieli, zresztą bardzo szeroko opisywane w literaturze z zakresu wielu dyscyplin, czy pedagogów, psychologów, a także różnego rodzaju doradców. Istnieje liczna grupa osób, których postępowanie wobec młodych ludzi ma ogromny wpływ nie tylko na ich dalsze losy, ale na cechy charakteru, osobowość czy wrażliwość na otaczający świat; do grupy tej należy zaliczyć: rodziców, rówieśników, starszych kolegów, znajomych, krewnych, przyjaciół i innych. Idąc dalej, można stwierdzić, że etyczne postępowanie w życiu każdego człowieka nie pozostaje bez wpływu na funkcjonowanie pozostałych jednostek. Od tysięcy już lat ludzi nurtują wątpliwości, czy sposób, w jaki postępują, wartości, jakie respektują, wybory, których dokonują, są właściwe. I chociaż wielu z nich dokonuje samodzielnych wyborów, to większość utożsamia się z moralnymi standardami środowiska, z którym się identyfikuje.